

BRENTANOVA TEORIE ČASU A ČASOVÉHO VĚDOMÍ

HYNEK JANOUŠEK¹

Filosofický ústav AV ČR, Praha, Česká republika, hynek.janousek@flu.cas.cz

PŮVODNÍ VĚDECKÁ PRÁCE ▪ OBDRŽENO: 24. 5. 2017 ▪ PŘIJATO: 13. 6. 2017

Abstrakt: Brentanova teorie času a časového vědomí patří mezi základní témata celé Brentanovy filosofie. Nabízí celou řadu spjatých témat, která určují dvě hlavní otázky. Jak bychom měli ontologicky popsat čas jako takový? A jak vlastně vnímáme čas? Na tyto otázky poskytl Brentano různé odpovědi v celé řadě různých pozic, které vypracovával od počátku své filosofické práce během své Würzburgské profesury až do posledních okamžiků před smrtí. Cílem této studie je představit souhru těchto problémů v Brentanově analýze času a ukázat, že je bohatým zdrojem filosofických hádanek, jejichž řešení je stále otevřenou otázkou.

Klíčová slova: Brentano, Marty, čas, časové vědomí, kontinuum, reismus, intencionalita

Abstract: Brentano's theory of time and time consciousness belongs among the main topics of his philosophy. It presents a number of connected topics dominated by two questions. How should we ontologically describe time? How do we perceive time? These questions found various answers in a series of diverse positions worked out from the beginning of Brentano's philosophical work during his Würzburg professorship till the last moments before his death. This study aims at outlining the interplay of the issues in Brentano's analysis of time and presenting it as a rich source of philosophical puzzles that remain open for further treatment.

Keywords: Brentano, Marty, time, time consciousness, continuum, reism, intentionality

„Vyjma problému Boha neexistuje otázka, k níž by se Brentano vracel častěji a s větší trpělivostí, než otázka původu naší představy času a problému kontinua jako takového.“

Kraus 1919, 39–40

Úvod

Problematika času prochází celým Brentanovým dílem od jeho prvních počátečních přednášek k metafyzice na univerzitě ve Würzburgu v roce 1867 po poslední texty, které Brentano diktoval ještě pár dní před svou smrtí v Curychu v roce 1917. Diskuze času je u Brentana neustálou variací na dvě úzce propojená témata. Jaká je povaha času samého? A jak si čas uvědomujeme? V obou oblastech je jeho myšlení originální. Zejména Brentanovo vypracování otázky vědomí času však otevřelo novou vrstvu filosofické problematiky, kterou

¹ Tato studie je výsledkem grantu GAČR P401/11/0371 „Apriorní, syntetické a analytické od středověku po současnou filosofii“, realizovaném na Filosofickém ústavu AV ČR a Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

v této podobě nenacházíme u žádného jiného z jeho filosofických předchůdců. Složitost problému času je patrna již v tom, že Brentano postupně vypracoval celou řadu souvisejících teorií časového vědomí.

V následujícím textu bychom chtěli ve zkratce ukázat, že tyto změny pozic spolu souvisí, neboť plynou z napětí mezi ontologií času, tj. otázkou, čím se vyznačuje bytí času jako takového, a teorií časového vědomí – jak čas jako takový zakoušíme a odkud se bere jeho pojem. Pojem času, bytí, vědomí, poznání, s nimiž do filosofických úvah vstupujeme, nelze vzít podle Brentana odjinud než ze zkušenosti s našim vlastním prožíváním, které musí filosof respektovat. A právě pojem psychického fenoménu, dostupného ve zkušenosti, od něhož odvozuje fenomenologie svůj původní název, byl Brentanem v *Psychologii z empirického hlediska* zaveden kvůli vyřazení metafyzické otázky po materiální či imateriální povaze vědomí (Brentano 1874, 10–24).

Postupně se však Brentanovi samému komplikoval deskriptivní popis vědomí kvůli tomu, že teorie poznání předpokládá předběžná ontologická rozhodnutí, z nichž nemusí být všechna explicitní či rovnou jednoznačně rozhodnutelná přímým přihlédnutím k prožívání² – jestliže se nám ukazují nečasové předmětnosti, máme je interpretovat jako (např. jazykově podmíněné) fikce či jim přiznat status předmětností *sui generis*? Zakoušíme vůbec nějaké ideální předměty? Jak naložit s neexistujícími předměty – a jak vlastně „existuje“ fikce? Existují věci či také fakta (stavy věcí)? Lze připustit partikulární vlastnosti a jak interpretovat jejich nositele? Co je to kontinuum a jak rozhodnout ohledně povahy nekonečna, které k němu náleží a které je ve hře, jakmile pojem kontinua začneme používat? Všechna tato rozhodnutí se ve vypracování teorie času a vědomí času u Brentana projevují.

Na vývoji Brentanovy teorie času a časového vědomí se lze proto i dnes poučit o obtížích soužití ontologie a filosofie vědomí (a také teorie jazykového významu, která na tyto oblasti u Brentana navazuje), aniž by čtenář musel přijímat Brentanova radikální stanoviska.

Za zmínku stojí navíc i lokální historický kontext. Brentanova teorie času za svůj rozvoj v mnoha ohledech vděčí pražskému profesorovi filosofie na Karlo-Ferdinandově univerzitě Antonu Martymu (1847–1914). Ten Brentanovu nauku o čase, z níž jeho učitel publikoval jen zlomky, představoval ve svých dílech a přednáškách veřejnosti a studentům. Námitky, které svému učiteli v korespondenci předkládal, působily jako katalyzátor pozdního rozvoje Brentanovy teorie.³ Po smrti Martyho hájil v Praze Brentanovu nauku jeho nástupce prof. Oskar Kraus (1872–1942) ve svých článcích a edicích Brentanových textů (např. Brentano 1920, 1–23, Kraus 1930, 1–22). Tyto nauky, včetně historického kontextu, v nichž vznikaly, jsou navzdory poměrně silné tradici fenomenologické filosofie, která má v Brentanově filosofii své kořeny, v našich zemích takřka zcela zapomenuty. Následující text má proto mimo jiné seznámit čtenáře se základy brentanovského pojetí času a odkázat na případné navazující diskuze ze strany některých Brentanových žáků a interpretů.

² Brentano proto v psychologii připouští i důkaz z *reductio ad absurdum*, neboť vnitřní vnímání neumožňuje vždy pozorování psychických fenoménů. Viz Brentano 1874, 44–45.

³ Martyho nauka o čase a časovém vědomí, včetně polemiky s Brentanem, tvoří druhou polovinu Martyho knihy *Raum und Zeit* (Marty 1916), kterou vydali Martyho žáci J. Eisenmeier, A. Kastil a O. Kraus posmrtně z Martyho pozůstalosti.

Preludium – založení vědomí času v soudu a John Stuart Mill

K první fázi Brentanova pojetí času a časového vědomí chybí publikované materiály, neboť Brentanovy přednášky k metafyzice z období 1867–1868 nebyly dosud vydány. Z dopisu Brentana Martymu do Prahy plyne, že v letech 1868–1870 Brentano hájil pozici, která odpovídala nauce Johna Stuarta Milla (Brentano 1895). S Millovou naukou se však Brentano seznámil teprve později a svou pozici vypracoval nezávisle na něm. Jak pro Brentana, tak pro Milla byl vodítkem (indoevropský) jazyk, v němž je čas vyjadřován kategorií slovesa. Jestliže kladení existence je výkonem soudu a „být“ lze časovat v několika časech, lze podle této teorie spatřovat místo vyjádření časových diferencí jediné v gramatické formě kopuly. Není náhoda, že ke slovesu „být“ patří časové dimenze minulého, přítomného a budoucího času, nýbrž jazyk zde vyjadřuje podstatnou souvislost struktury našeho vědomí. Předmět vědomí je podle této nauky představen *bez* časového určení a vědomí tohoto určení získáváme ve vyjádření afirmace: „X je“, „X bylo“, „X bude“ atd. Ze sloves lze pak vždy kopulu vypreparovat příslušným rozložením, čímž se ukáže „být“ jako pravé sloveso času. Místo „X vstává“, „X vstala“, „X vstane“ tedy – *cum grano salis* – „X je vstávající“, „X byla vstávající“, „X bude vstávající“.

Mill teorii, kterou Brentano sám zprvu zastával, popisuje následujícím způsobem:

Podobnou poznámku [že gramatickou strukturu slovesa máme v logice respektovat] můžeme uplatnit ve většině rozlišení výroků, která, jak se říká, poukazují na jejich modalitu, jako třeba rozlišení času. „Slunce vyšlo“ (the sun did rise), „slunce vychází“ (the sun is rising), „slunce vyjde“ (the sun will rise). Tyto rozdíly, tak jako rozdíl afirmace a negace, lze vysvětlit tím, že časovou událost pochopíme jako pouhou modifikaci predikátu: tudíž „slunce je vyšlý předmět“, „slunce je vycházející předmět“, „slunce je předmět, jenž má vzápětí vyjít“. Toto zjednodušení by však bylo pouze verbální. Minulost, přítomnost a budoucnost nevytváří právě tolik různých druhů vycházení. Jsou to označení, která patří k tvrzené události, k dnešnímu východu slunce. Ta nepostihují predikát, nýbrž aplikovatelnost predikátu na určitý subjekt. To, co afirmujeme jako minulé, přítomné, či budoucí není ani to, co označuje subjekt, ani to, co označuje predikát, nýbrž to, co je vyjádřeno pouze výrokem jako takovým, nikoliv jedním či oběma jeho termíny. Časový ohled má být tedy správně pokládán za cosi přimykajícího se ke kopule, která je znakem predikace, nikoliv predikátu (Mill 1843, 51–52).⁴

Mladý Brentano s Millem zde oponují těm tradicím filosofie a logiky, které chtějí umístit časová určení do obsahu, který je tvrzen. To se pak promítá i do chápání času slovesa „existovat“, jež u autorů, jakými jsou např. Bolzano, Frege či Russell, vede k takřka čisté antitezi Millova a Brentanova stanoviska.

Výskyt času ve slovesech je neobyčejně otravnou hrubostí pramenící z našeho zaujetí praktickými zájmy. Bylo by mnohem lepší, kdyby žádný čas neměla, jak tomu je, domnívám se, v čínštině – čínsky ale nemluví. Mělo by být možné říci „Sokrates existuje v minulosti“, „Sokrates existuje v přítomnosti“, „Sokrates existuje v budoucnosti“, či prostě „Sokrates existuje“ bez jakékoliv implikace času, jazyk to však naneštěstí nedovoluje (Russell 2010, 85–86).

⁴ K této fázi viz také Chrudzinski 2005, 48–50.

Brentano tuto nauku nehájil dlouho.

Tato pozice zápasí s tím, že vědomí plynutí času v *diskrétním* rozčlenění dimenzí času na minulost, přítomnost a budoucnost je zároveň vědomím plynoucího *kontinua*. Věci jsou kontinuálně uvědomovány jako *více* či *méně* minulé a budoucí a jejich distance se vůči přítomnému nyní neustále proměňuje. Díky tomuto kontinuálnímu pohybu jsme si též vědomi, že budoucí bude přítomné a pak minulé, přítomné bylo budoucí a bude minulé a minulé bylo budoucí a přítomné. Přiznat tyto dimenze vědomí času a plynulý přechod jedněch v druhé kombinacím třech diskrétních a jednoduchých časových modů sloves, jak to vyžadoval Mill, lze jen obtížně.

Přístupme k detailnější charakteristice Brentanova přístupu k vědomí času. Pro Brentana bylo vždy jasným východiskem pro analýzu vědomí času to, že plynoucí čas je nám dán *názorně* a že jeho pojem je, oproti Kantovu tvrzení, *empirický*. Brentano tudíž od počátku odmítal chápat čas jako formu smyslového vědomí (k Brentanovu empirismu viz Kastil 1951, 189–241, ke kritice Kantova pojetí času viz Brentano 1976, 72–79). Pojem času není podle Brentana syntetický (vytvořený syntézou separátně abstrahovaných pojmů), nýbrž lze jej čerpat z *názorné* jednoty časového průběhu fenomenálních věcí.

Ve snaze popsat, jak je nám plynoucí časové kontinuum dáno v názoru, narazil Brentano – jak je patrné z jedné pasáže nedávno zveřejněné G. Fréchettem – již v tomto nejranějším období na fenomén, který je pro jeho popis vědomí času a pojmu času klíčový.

Naše představování představuje následnost současně, ovšem jakožto následnou. Je nutné rozlišovat „být představen současně“ a „být představen jako současný“. Naše smyslové vnímání má takřkajíc časovou hloubku. Bez tohoto podivuhodného uspořádání (...) bychom neměli žádnou představu pohybu, melodie apod. a vůbec žádnou představu času. V důsledku toho bychom neměli žádnou paměť (Brentano 1867).

Dvě věci stojí za zmínku. Brentano si byl za prvé vždy vědom toho, že současnost či následnost aktů vědomí nelze zaměňovat s vědomím současnosti či následnosti předmětů těchto aktů. Za druhé, oproti Augustinovi, který prezenci minulosti, přítomnosti a budoucnosti v duši, díky níž se nám ukazuje čas, připisuje společnému skloubení paměti, vnímání a očekávání založeného na zkušenosti (Augustinus 1999, 396–398), trvá Brentano na tom, že náš pojem času a vědomí o něm se původně zakládá v jistém specifickém typu *vnímání* (vzatého v širším smyslu), resp. v *názorné časové hloubce*, která každé vnější vnímání doprovází a kterou nelze pochopit jako výkon paměti v obvyklém smyslu. Právě uplývající následnost melodie či pohybu je pro vědomí *názorně* „zde“ jakožto *následnost*. Teprve tento názor zakládá paměť *minulé*, nenázorné následnosti časových určení předmětů a umožňuje získat abstrakcí pojem času. Dimenzi budoucnosti a základ pro abstrakci jejího pojmu získáváme podle Brentana tvůrčí asociativní transpozicí relace minulé předchůdnosti jako to, vůči čemu je předchozí přítomnost smyslově vnímaného obsahu.⁵

⁵ Výstižnou charakteristiku této transpozice u Brentana podal Husserl ve svých Přednáškách k fenomenologii vnitřního časového vědomí (Husserl 1996, 20–21). Brentano zprvu považoval dimenzi budoucnosti za bytostně nenázornou, v pozdním období však nakonec přijal předjímající názor budoucnosti, tj. časové před-vnímání. Tato teorie je obsažena v nepublikované korespondenci s Martym (neexistuje tudíž ani žádná sekundární literatura k tomuto problému u Brentana, ani zmínky o něm) – viz však Martyho poznámku „S Brentanovým současným hlediskem se rozcháším v tom, že ... [podle mne] o celé budoucnosti platí, že časové vědomí je zde pouze věci myšlenky a pojmové konstrukce, zatímco podle tohoto badatele by i vědomí budoucnosti bylo přinejmenším z části bezprostředně dáno ve zvláštních modech představování, tak jako minulost“ (Marty 1916, 203).

Právě problém toho, jak toto rozmezí *názorné* následnosti konkrétně uchopit, tvoří ve svém propojení s otázkou, co čas sám o sobě je, jeden z hlavních motivů Brentanovy filosofie času.

Abychom mohli postoupit dále, musíme zmínit tři Brentanovy nauky, které nalezneme v *Psychologii z empirického hlediska*, vydané v roce 1874, vypracovány však byly již koncem šedesátých a začátkem sedmdesátých let. První z nich je nauka o založení všech aktů vědomí, které nejsou představami, na představách. Jak soud, tak fenomény lásky a nenávisti, které u Brentana tvoří dva ze tří základních druhů psychických fenoménů (třetím druhem je právě představování), jsou nesamostatnými momenty vědomého života, které ze své vlastní povahy vyžadují představu předmětu, který kvalifikují. Afirmace či negace (popř. láska či nenávisť) je afirmací či negací (láskou či nenávisťí) *něčeho* a toto něco musí být představeno.

Druhou naukou je redukce všech kategoriálních soudů na soudy existenční (Brentano 1874, 276–277). Brentano důvěřuje gramatické formě jazyka méně než Mill. „Sokrates existoval“ je u raného Brentana výrazem prostého kladení Sokrata v modu minulosti, nikoliv vyjádřením predikativního soudu, který by spojoval „Sokrata“ a „existenci“. Stejně tak je v soudu „Slunce vychází“ jako časově přítomné kladení rovnou vycházení slunce, nikoliv to, že slunci náleží vlastnost být vycházející. Gramatická struktura kategoriálního soudu, tj. predikace vlastnosti subjektu, je pro raného Brentana pouze jazykovou strukturou, do které se odívá existenční soud. Soud je tedy pouze nesamostatným momentem kladení či popírání jednoduchého či komplexního předmětu a nezahrnuje predikativní syntézu. V oblasti smyslového vnímání, percepce, pak platí podle Brentana dvojí zvláštnost.

Za prvé neexistuje negativní vnímání. Vnímání má vždy afirmativní povahu, je vírou v reálné bytí vnímaného. Vnímání je tedy u Brentana nutně typem afirmujícího souzení, připomínajícím v některých aspektech – jde o soud slepý a instinktivní – humeovskou víru.

Za druhé, vnímání jakožto soud si vyžaduje představený předmět. Tímto předmětem je *fyzický* fenomén. Fyzické fenomény jsou u Brentana „počítky“,⁶ např. tón, který slyšíme, barevný tvar, který vidíme, chlad či teplo, které cítíme. Jako takové vnímání nezahrnuje žádné obecné elementy.

Pojetí (*Apperzeption, Deutung*) fyzických fenoménů, v nichž je fyzický fenomén klasifikován a předmětně interpretován, takže nejenže např. slyšíme tón, ale také jej slyšíme *jakožto* tón (jakožto určený pojmem tónu) a dále jako např. tón houslí v místnosti atd., je u Brentana a jeho žáků noetickou představou a soudem vyššího řádu.⁷ Jelikož všechny obecné představy (včetně pojmu času) jsou u Brentana abstrakce z představ konkrétních, zaměřuje se Brentanova analýza časového vědomí takřka výhradně na oblast smyslového názoru, kde jsou předměty „imanentní data“, tj. fyzické fenomény, a kde je vjemový soud nesamostatným tetickým momentem vnímání.

⁶ Počítky je zde třeba brát s rezervou, neboť brentanovská analýza počitků se obrací proti mnoha aspektům tradiční asociační psychologie počitků a Brentanovi žáci (Ehrenfels, Meinong, Husserl) tvořili první generaci myslitelů tzv. tvarových kvalit a nesamostatných smyslových momentů vnímání. Později chápal Brentano vnímání jako intencionalitu zaměřenou na předměty pojaté s nejnižším stupněm obecnosti, tj. postavil se proti tezi, že vnímání nabízí názor konkrétních předmětů.

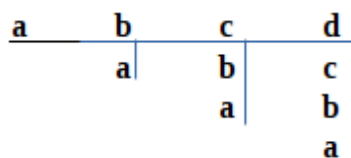
⁷ Poučný výklad dějin užití pojmů apercepce a výkladu v Brentanově škole, zejména u Stumpfa a u Husserla podává Holenstein, 1972, 137–143.

Třetí naukou, jež musí být zmíněna, je nauka o vnitřním vnímání. Podle Brentana je každé intencionální vědomí ve svém zaměření na primární předmět také vědomím sebe sama (včetně svého zaměření na primární předmět). Jinak řečeno, každé vědomí je pro sebe sekundárním předmětem. Vnitřní vnímání je Brentanem odlišeno od vnitřního pozorování (reflexe na akt), v němž je akt primárním předmětem intencionality. V tomto smyslu je vnitřní vnímání bytostně pre-reflexivní (Brentano 1874, 166–187, viz také Textor 2013, 465–483). Brentano navíc vždy vnitřnímu vnímání upíral časovou extenzi. Časovost vědomí je časovost vědomí jakožto předmětu paměti, nikoliv časovostí vnitřního vnímání jako aspektu psychického fenoménu.⁸

Předmětná teorie času: smyslové vnímání, původní asociace

Rozpoznání časové hloubky vnímání, v němž následnost časových momentů kontinuálně odeznívá, vedlo Brentana k opuštění „gramatické“ teorie časového vědomí. Nová situace vedla zprvu k následujícímu dilematu. Jestliže souzení nedokáže vysvětlit vědomí časového kontinua, musí se na něm podle všeho podílet představování. Časovou hloubku vnímání pak může tvořit buď vědomí plynutí kontinua názorně představených *předmětů*, anebo vědomí plynutí názorných časových *modů* představování předmětů. Jelikož Brentano se původně domníval, že neexistují různé způsoby toho, jak si něco představovat, nýbrž jen rozdíly toho, co je představováno, vydal se první cestou. Soudová afirmace předmětného kontinua v jeho časových určeních a diferencích je nyní pojata jako ve všech případech tatáž, tj. je jí upřen modus času, časově se mění představovaný předmět afirmace.

Podle vzpomínek Carla Stumpfa rozpracovával Brentano teorii předmětného časového kontinua ve svých přednáškách již v roce 1873, tj. rok před vydáním *Psychologie z empirického stanoviska*. Brentano v nich přišel s koncepcí původní asociace (*ursprüngliche Association*) a názorné vědomí časové hloubky vnímání nazval následným vnímáním čili *proterestezi* (*Proterästhes*). Zachycoval ji následující diagram (Kraus 1919, 136):

Zatímco podélná linie zobrazuje následnost fyzických fenoménů, např. následnost čtyř tónů, svislá linie zobrazuje jednotlivé fáze proteresteze, tj. vědomí následnosti. Když např. právě vnímáme tón *c*, zahrnuje toto vnímání ve svém obsahu *b* a *a*, přičemž *a* je představeno jako časová hloubka *b* a *b* jako časová hloubka *c*. Brentano nazval toto podržení *původní syntézou* či *asociací*, protože podržení *a* nepředpokládá žádnou předchozí zkušenost s *a* ani dispozici spjatou s nějakou třídou, do níž by *a* patřilo. Toto podržení je následným *vnímáním* jednak proto, že následnost tónů je názorná, jednak proto, že se právě tak jako u vnímání jedná o zcela pasivní proces, jehož předměty jsou právě tak „právě“ minulé, jako jsou předměty „právě“ přítomné. Rozdíl mezi přítomným tónem a tónem daným v minulosti přítom není u Brentana rozdílem intenzity. Minulé tóny nejsou jakési slabší ideje impresí, *decrescendo* tónů „vnímáme“ právě tak neproblematicky jako *crescendo*.

⁸ Popis Brentanových subtilních argumentů a nastínění tohoto modelu časovosti vědomí přesahuje možný rozsah tohoto článku. Zájemce lze odkázat na Brentanovu argumentaci (Brentano 1976, 102–104) a také na Chisholmovu analýzu této argumentace (Chisholm 1981a, 3–16).

Marty ve svých pražských přednáškách, jejichž část publikoval Oskar Kraus, celý tento fenomén popisoval takto:

Když si představujete tuto tužku, kterou kroužím, nepředstavujete si ji pouze v jednom bodě (jinak byste si představovali, že se nachází v klidu), nýbrž jako vyskytující se v různých bodech dráhy, avšak ne tak, že by se v nich vyskytovala současně (jinak byste si představovali tělesný blok o délce proběhlé dráhy), nýbrž spíše v různých místech dráhy jako více a více minulou. A sice tak, že je vám specifickým způsobem názorné, že těleso je na nich více a více minulé. Tento názor je záležitostí specifické činnosti fantazie, nikoliv však té činnosti fantazie, která se tak obvykle nazývá, neboť ta není zcela původní, nýbrž tvoří jen na základě zkušenosti a získaných dispozic (Kraus 1930, 10).

Představování časově modifikovaných předmětů je v rámci proteresteze podkladem pro afirmaci čili vjemovou víru. Zároveň však proteresteze, jejíž rozsah experimentální psychologie omezuje spíše na vteřiny či zlomky vteřin,⁹ není vnímáním v přísném smyslu, neboť vnímání je podle Brentana zaměřeno pouze na přítomnost předmětů, a to, co je minulé, lze tedy označit termínem „vnímání“ jen přeneseně. Pokud by došlo ke vnímání minulosti v přísném smyslu, neslyšeli bychom následnost tónů, nýbrž jejich souzvuk. Osou přítomnosti dále Brentano vymezuje *realitu*. Reálné jsoucno je podle Brentana vždy jen přítomně existující jsoucno.

Není tedy pouze fenomenálně nemožné, nýbrž také metafyzicky možné, aby tóny následnosti byly v proterestezi reálně přítomné, ovšem jen s jakousi dodatečnou „nálepkou“ minulosti, podobně jako jsou věci současně reálně přítomné v prostoru s „nálepkou“ vlevo či vpravo. Minulý tón ale také nemůže být něčím neexistujícím, jinak by nemohl být představen jako součást časové hloubky právě vnímaného tónu. Brentano proto hovořil o časově *modifikovaných* předmětech. Ty jsou nyní pojímány jako ireálné předměty. Stejně jako minulý král není reálným králem či namalovaný kuň reálným koněm, není minulý tón reálným tónem. Na rozdíl od tzv. determinujících vlastností, které rozšiřují stránky předmětu, jsou časová určení modifikujícími určeními, neboť mění ontologický status celého předmětu, včetně všech jejich determinujících vlastností.

Výkon proteresteze připsal Brentano fantazii, schopnosti zpřítomňovat nepřítomné. Díky činnosti původní fantazie se na každý průběh vnímání napojuje kontinuální řada fantazijních představ, které modifikují předmět představy, takže se předmět jeví v názoru jako kontinuálně časově „ustupující“.

Z řečeného je patrné, že Brentanovi se v analýze časového vědomí otevírá obtížná metafyzická otázka bytí minulého. Předmětná teorie časového vědomí vedla Brentana zprvu k tvrzení, že minulé a (analogicky) také budoucí předměty existují ireálně. Čas by tedy byl, ontologicky vzato, až na část přítomnosti *ireálním* předmětným kontinuem. Stál by tak v kontrastu k prostoru, který je pro Brentana kontinuem reálným. Z tohoto pojetí plyne i další podstatný rys Brentanovy teorie. Čas je časem předmětů, které jsou časově modifikovány. Nemůže existovat před či po věcech, nemůže být aktuálně či potenciálně prázdnou dimenzí, která by byla myslitelná i po odstranění předmětů. Časová určení jsou právě jen determinacemi předmětů. Místo času bychom měli správně hovořit o časovosti. Uvidíme

⁹ Zatímco rozsah proteresteze je záležitostí genetické (experimentální) psychologie a může se u různých bytostí lišit či být bez omezení (v případě božské bytosti), její struktura je a priori daná u jakékoliv myslitelné představující si bytosti, a je tedy pro Brentana záležitostí deskriptivní psychologie. K rozdílu obou typů psychologie viz Janoušek 2014, 75–80, k důvodu apriority proteresteze u Brentana a Martyho viz Marty 1916, 201–202.

však, že toto proti-newtonovské a proti-kantovské stanovisko nevedlo Brentana k čistě relačnímu pojetí času, jak ho zastával např. Leibniz.

Čas jako ireálné kontinuum

Jelikož čas je druhem kontinua, musí teorie času přijít vždy s nějakou jeho koncepcí. Brentano ve svém pojetí úzce navazuje na Aristotelovo pojetí kontinua jako jednoty, která je donekonečna dělitelná, nikoliv však rozdělitelná na nějaké poslední části. Každý úsek kontinua je tedy opět dělitelný. Brentano má za to, že kontinuum je nám původně názorně přístupné. Každé vnímání rozprostraněného předmětu, pohybu či časového průběhu je názorným příkladem kontinua (Brentano 1976, 3–10). Nahlížíme-li názorně dané kontinuum (např. pozorováním pohybu), máme zároveň vědomí nesamostatné podstatné povahy částí kontinua (viz níže). Tuto povahu částí kontinua neztrácí, ani když přestanou být smyslově dostupné (Brentano 1976, 12–13), např. v případě že velikost či rychlost smyslově pozorovatelných částí překročí jistou mez.

Fakt, že čas se neskládá z posledních, dále nedělitelných částí, ale Brentana nevede k tvrzení, že nemůže existovat řez kontinuem ve smyslu bodu času či prostoru. Tento bod je však pro Brentana pouhou hranicí. Sama o sobě existuje hranice jen díky tomu, že existují části kontinua, které ji sdílí. Zároveň z toho plyne, že hranici (např. předmět daný ve vnímání jako přítomný) si můžeme *představit* jen v horizontu kontinua, k němuž náleží. Přítomnost, která je také hranicí, si tedy můžeme představit jen s neurčitou rozlehlostí minulosti a budoucnosti, které ohraničuje.

Doplňme obraz, který se snažíme poskytnout. Časové kontinuum se podle Brentana od prostorového kontinua v několika ohledech zásadně liší, čímž vyniká jeho svéráz. Zatímco části prostorového kontinua reálných věcí existují *současně*, části časového kontinua existují pouze v *následnosti*. Opačný je také vztah reálných předmětů k možnosti zaujímat tutéž pozici v kontinuu. Dva reálné předměty nemohou současně zaujímat totéž místo prostoru, ale všechny současné reálné předměty mají stejné časové určení. Jelikož Brentano vždy chápe individualitu jednotliviny ve smyslu *absolutního* určení jednotliviny, na jejímž základě se dotyčné individuum liší od všech ostatních jednotlivin, je zřejmé, že časovost u Brentana nemůže předměty sama o sobě individualovat, byť se na jejich individualizaci podílí. Předměty jsou individua na základě svých současných absolutních prostorových určení. Čas také pro Brentana není kolektivním celkem, jehož by jednotlivé časy byly části, a není také ideou, na které by předměty participovaly. Současné předměty (tj. reálné předměty) jsou s ohledem na čas současné (*gleichzeitig*), nikoliv „jednočasové“ (*einzeitig*), jejich časové určení je *stejně* nikoliv totožné. Ptát se, co je čas (co je minulost, budoucnost, přítomnost), jak jsme to v tomto textu také dělali, tedy vždy hrozí rizikem hypostaze časovosti předmětů v samostatnou entitu *sui generis*.

Brentano se teorii kontinua, a časového kontinua zvláště, věnoval dlouhodobě, přičemž vypracoval zajímavá rozlišení, která uplatňoval v nauce o prostorovém, pohybovém a časovém kontinuu. Zajímavá jsou zejména rozlišení *pleroze* a *teleioze* kontinua, v nichž Brentano reaguje na tradiční filosofickou problematiku pohybu.

Termín „pleroze“ označuje počet „směrů“ v rámci kontinua, které hranice spojuje.¹⁰ V rámci času má přítomný moment trvání předmětu plnou plerozi, zatímco přítomný moment, v

¹⁰ Plerozi je třeba odlišit od spřízněného pojmu dimenze, který se vztahuje na počet kontinuí, jimiž je x-dimenzionální předmět vymezen. K pojmu pleroze viz Brentano 1976, 14–17.

kterém nějaký předmět svou existenci začíná či končí, má plerozi pouze poloviční. Jestliže si představíme kruh, jehož kvadranty jsou různě rovnoměrně zbarvené, pak je pleroze bodu ve středu kruhu ve vztahu k barvám čtvrtinová oproti středu kruhu, který rovnoměrně pokrývá pouze jedna barva. Pojem pleroze umožňuje Brentanovi zodpovědět tradiční filosofické problémy začátku a konce pohybu. Již Platón se v návaznosti na eleatské paradoxy ptal, zda v přechodu předmětu z klidu do pohybu existuje poslední bod klidu a první bod pohybu. Podle Brentana nikoliv, existuje však bod, který je hranicí klidu a pohybu a je tedy vůči oběma stavům v poloviční plerozi.¹¹

Termín “teleioze” označuje rychlost variace sekundárního kontinua (Brentano 1976, 14–17), tj. kontinua, které je v nějakém dalším kontinuu podstatně založeno (např. prostor je podle Brentana založen v čase jako ve své čtvrté dimenzi). Jestliže se např. těleso x, které je v klidu, a těleso y, které se pohybuje, nachází v jistý okamžik o na místě z, pak je těleso x na místě z (vzhledem k pohybu) v časovém bodě o v plné teleiozi, zatímco y je na místě z v časovém bodě o tím “méně” (v menším stupni teleioze), čím rychleji se pohybuje.¹² Čas (abstraktně a metafyzicky vzato) jako primární *kontinuum* nutně nemůže být podle Brentana v plné teleiozi – nemá kontinuum, vůči kterému by se mohl „zastavit“, a plyne neměnnou rychlostí.¹³

Brentano byl proto nakonec nucen předmětnou teorii ireálního kontinua opustit. Zmiňme ty nejzásadnější problémy.

Jestliže čas reálně existuje pouze s ohledem na hranici přítomnosti, pak přechod z přítomnosti do minulosti je v předmětném pojetí modifikací reálního bytí předmětu v bytí ireální. Jestliže je čas kontinuálním plynutím, je tato modifikace nutně kontinuální, nikoliv diskrétní změnou. Jestliže je ale kontinuální změnou, pak každý úsek této změny přítomnosti v minulost opět připouští nekonečnou dělitelnost. Nejenže tedy působí velice zvláště, že reálné a nereálné předměty by měly tvořit souvislé kontinuum, ale rozdíl ireální minulosti od reálné přítomnosti je nekonečně malý, přičemž ale má vždy nějakou extenzi. Ukazuje se tedy, že reálně lze jen velmi těžko svázat s ireálním. Analogické závěry lze uplatnit i na přechod budoucího v přítomné. Ze strany názorné zkušenosti je pak možné upozornit na následující problém. Intuitivně bychom řekli, že perceptivní názor nám ukazuje numericky *tentýž* předmět jako přítomný a následně minulý. Pokud nechceme považovat tuto intuici spolu s Hmem (Hume 2015, 275) za instinktivní klam, měli bychom přijít s teorií, která názor času nemá za názor časově modifikované předmětné „duchampovské“ rozmanitosti, nýbrž za názor identického předmětu, jehož cestu časem „sledujeme“.

Brentano podle svědectví svých žáků takřka dvacet let (1873–1893) hájil předmětnou nauku původní asociace (Kraus, 1930). Podivné konsekvence této nauky však Brentana donutily k opuštění předmětné teorie časového vědomí a rozšíření celé své teorie intencionality o teorii intencionálních modů, jež by se těmto konsekvencím vyhnula. Stojí za zmínku, že Husserl ve svých slavných *Přednáškách k fenomenologii vnitřního časového vědomí* z roku 1905 (Husserl 1996, 18–29) kritizuje právě předvedenou teorii (mimo jiné právě pro podivnost

¹¹ Stručný přehled problematiky „náhlosti“ vzniku a zániku pohybu u Platóna a Aristotela vzhledem k nyní jako hranici přítomnosti podává ve svém textu *Hranice přítomnosti* Pavel Kouba (Kouba 2014, 100–102).

¹² Brentano tu podle všeho kriticky reaguje na Aristotelovu odpověď Zenonovi ve *Fyzice* 239 a23–b4, prostřednictvím Aristotelova pojmu „dokonavosti“ změny. Je zajisté možné myslet si i teleioze třetích a vyšších řádů – např. dvě tělesa pohybující se v tomtéž bodě stejnou rychlostí se mohou lišit tím, že jedno zrychluje a druhé zpomaluje.

¹³ K otázce, jak hovořit u časovosti samé o konstantní rychlosti, viz Brentano 1976, 30.

kontinua složeného z reálných a ireálných částí) a rovněž se, dvanáct let po Brentanovi, postupně kloní k teorii časových modů představování.

Teorie intencionálních modů

Jestliže má být odmítnuta předmětná teorie vědomí času, nezbyvá v rámci brentanových východisek než se vrátit opět k teorii založené v modifikacích aktů. Brentano se zprvu vrací k teorii soudu, neboť se zdá, že ji lze snadno upravit tak, aby vyhovovala novým nárokům. I nadále tvrdí, že představy se mohou lišit pouze rozdílností svých předmětů. K modům soudů (soudy mohou mínit předmět např. afirmativně, negativně, asertoricky, apodikticky, s evidencí, slepě apod.) je nyní (opět) přidán časový modus soudové intence. Jeden a tentýž předmět je názorně představen a v proterestezi *kontinuálně* afirmován jako více a více minulý, tj. kontinuálně se mění *způsob*, jakým je předmět kladen, nikoliv předmět sám (Brentano 1895, 7).

Tato teorie je bližší intuici, kterou máme ve vztahu k trvání předmětů. Kontinuum, které jsme probírali, je nyní z části přeneseno do oblasti psychických aktů (soudů). Celé kontinuum soudů zakládající proterestezi je podle této teorie *současné*, a tudíž samo reálné. Představený budoucí předmět není akceptován jako ireálný, ale je o něm souzeno, že *bude* reálný, přítomný předmět podle soudu reálný *je* a o minulém je souzeno, že reálný *byl*. Přechod předmětu z budoucnosti do minulosti je takto zachycen kontinuální variací jeho afirmace.

Je však ještě druhé kontinuum, a to patří k předmětu a nelze jej připsat modům vědomí. Jde právě o kontinuum časových určení současných věcí (časových *species*), s nimiž vystupují předměty ve vnímání a v proterestezi, a díky nimž se ustanovují neměnné vztahy následnosti a předchůdnosti předmětů. Tyto relace podle Brentana vždy vyžadují absolutní určení v termínech. Caesar přišel 15. března 44 př. n. l. nejdříve do senátu a pak byl zavražděn. Tato následnost, která je již jednou provždy daná, však vyžaduje absolutní fixní pozice okamžiků na „lineární“ ose následnosti. Čas Caesarovy smrti je jednou pro vždy určen a za tisíc let bude stejný jako dnes, i když se vzhledem k přítomnosti kontinuálně odsouvá do minulosti. Vědomí sice může konstituovat názor průběhu následnosti okamžiků budoucnosti, přítomnosti a minulosti, ale nemůže tvořit fakt kontinuální následnosti jako takové. Ta musí být dána a podle Brentana je dána předmětně, tj. jako určení předmětů (fenoménů) ve vnímání. Diskuzi toho, zda jsou tato určení v dimenzi budoucnosti předem determinována, zde necháváme z důvodu omezeného rozsahu stranou. Brentano a Marty jako deterministé však měli za to, že tomu tak je, a drželi se tedy obrazu lineární „přímky“ fixní posloupnosti „nyní“. *Každá* hranice čili řez tímto kontinuem má tedy své přesně dané časové určení.

Zajímavé líčení nutného křížení těchto os nalzáme opět u Martyho:

Grillparzerovo ‚přicházím z jiných časů a v jiné doufám vejít‘ pojímá čas jako něco nehybného, zatímco Schiller mluví o ‚trojím kroku času‘ a nechává minulost věčně stát, budoucnost zdráhavě přicházet a přítomnost bleskurychle pomíjet. Toto ‚přicházení‘ událostí z budoucnosti, míjení času a ‚zacházení‘ času do minulosti je nejobvyklejší obraz, který člověk slyší užívat. Všechny tyto různé názory se vztahují k tomu, že časová *species* mohou existovat, jen pokud je jedno aktuální a ostatní neaktuální, a vše jsoucí může existovat, jen nakolik se podílí na časovém kontinuu a této jeho zvláštnosti. Toto nutné spojení časových *species* s kvalitativními mody našeho souzení, resp. s různými způsoby skutečnosti, které jim odpovídají, si může člověk zobrazit buď tak, že mody pojednává jako *cosi* pevného, čím prochází následná časová *species* a věci či události, které je vyplňují, anebo tato *species*

naopak považuje za cosi setrvalého, skrz co prochází aktualita jako momentální světlo a neaktuálnost jako předcházející a následující (věčná) tma (Marty 1916, 255–256).

Ponechme stranou ony „různé způsoby skutečnosti“, které Marty chápe ve smyslu ireálných stavů věcí ručících za objektivní pravdu soudů o minulosti a budoucnosti a které Brentanova pozdní reistická ontologie odmítala. Brentanovo trvání na tom, že individualita předmětu si vyžaduje nějaké exkluzivní prostorové (a částečně i časová) určení, vedlo k zajímavému problému. Je zjevné, že smysly nám žádná taková určení nedávají, tj. nejsme schopni smyslově nazírat nic individuálního v takto vymezeném smyslu. Prostorová určení vnímáme relativně k místu pozorovatele či k arbitrárně zvolenému bodu. Kdyby, jak tvrdí Brentano, existovala absolutní prostorová určení a kdyby byla přístupná vnímání, vnímali bychom i pohyb v absolutním prostoru, který by, např. při pohledu na měsíc na obloze, zajisté dosahoval fantastických rychlostí. Kdyby byla vjemově přístupná absolutní časová určení, vnímali bychom např. *bezprostředně* na fyzických fenoménech samých, kolik času uplynulo mezi okamžiky vnímání, mezi nimiž jsme byli v bezvědomí. Buď tedy individualita předmětů (jak vnímaných, tak těch, které na základě empirie myslíme ve „vědeckém postoji“) nespočívá v nějaké jejich exkluzivní vlastnosti, anebo tuto jejich vlastnost nikdy nevnímáme. Brentano se vydal druhou cestou. Přítomné nyní *samo o sobě* neposkytuje vnímání nic, co by ho nerelativně odlišilo od jiných nyní, vnímání toho, co vystupuje v prostorovém odstupu od zvoleného „zde“, neposkytuje žádná absolutní určení prostoru. Předměty vnímání vnímáme v jistém nedourčení, které však nemá nic společného s tzv. vágností vnímání (Kastil 1951, 52–54, Kraus 1919, 34–39).

Vraťme se k teorii kontinuálních časových modů *soudového* kladení názorného obsahu. Jeden z problémů této teorie je opět v popisu zkušenosti. Časové průběhy předmětů si zajisté můžeme pouze představovat či např. pouze přát, aniž bychom v ně museli věřit. Lze sice tvrdit, že jakmile mody soudů zreflektujeme, můžeme získat jejich pojmy a na jejich základě si časový průběh pouze myslet, jde však o poměrně krkolomné vysvětlení. Hlavní důvod pro opuštění teorie kontinua modalit soudů byl však ontologický a Brentana nakonec vedl k postulaci časových modů jako *modů představování*.

Reistická teorie časového vědomí

V roce 1903 došlo v Brentanově filosofii k radikálnímu zvratu. Po mnohaletém úsilí o řešení problémů spojených s ireálními předměty typu existujících možností, stavů věcí, pouze imanentních, avšak neexistujících předmětů, nutností, hodnot, ale také problémů s vysvětlováním existence minulých a budoucích předmětností se Brentano rozhoduje zbavit všech ireálních předmětů (včetně předmětů intencionálně inexistentních). Svou novou pozici označuje termínem „reismus“.¹⁴ Reismus má dvě stránky: ontologickou – *existují* jen reálné předměty – a intencionální – *předmětem představy* a navazujících psychických fenoménů může být vždy jen reálný předmět. Brentanův reismus je taktéž úzce propojen s teorií kvazi-relací. Ta má opět intencionální a ontologickou stránku. Pokud si představujeme relaci, představujeme si vždy jeden člen relace přímo (*modo recto*) a druhý člen nepřímou (*modo obliquo*). Kvazi-relace (např. všechny intencionální či časové relace) se navíc vyznačují tím, že nevyžadují existenci obou členů relace, nýbrž k reálné existenci kvazi-relace stačí reálná existence jednoho termínu a ten nutně vždy intendujeme *modo recto*, zatímco zbývající člen,

¹⁴ K základním rysům reismu vzhledem k teorii pravdy a k reformulaci kategorií viz Chisholm 1981b, 1–14. K zasazení této problematiky do současného kontextu viz Kriegel 2015, 153–180. Detailní popis Brentanova reismu poskytuje Mayer-Hillebrand v rozsáhlém úvodu k svému vydání textů k Brentanovu reismu (Brentano 1977, 1–100).

kteřý existovat nemusí, vždy intendujeme jen nepřímó. Z faktu, že Karel myslí na Jupitera či soudí, že Jupiter je řecký bůh, plyne nutně jen existence představujícího či soudícího Karla, nikoliv Jupitera. Hovoříme-li o myšleném Jupiterovi, představujeme *modo recto* neurčený subjekt (např. nás samé) představující si Jupitera. Říkáme-li, že Jupiter neexistuje, neakceptujeme kvazi-existujícího Jupitera, kterému bychom upírali existenci, nýbrž akceptujeme *modo recto* subjekt správně popírající *modo obliquo* představeného Jupitera. Na rozdíl od relací v plném smyslu, např. některých prostorových relací, nelze u kvazi-relací prohodit členy, které myslíme *modo recto*, s členy, které myslíme *modo obliquo*. Je v jistém smyslu na nás, zdali nazíráme A jako metr vzdálené od B, či B jako metr vzdálené od A (či A vlevo od B vs. B vpravo od A). Nejsme však schopni beze všeho myslet např. „intencionální předměty“ (nýbrž pouze subjekty intendující tyto předměty) či hodnoty (zde myslíme správné či nesprávné hodnotitele předmětů). Fakt, že tyto okolnosti nejsou patrné, je třeba připsat každodenní řeči, která umožňuje provádět užitečné gramatické transformace (např. „myšlení předmětu“ → „myšlený předmět“), s nimiž dále operujeme v komunikaci a v teoretických úvahách, aniž bychom prohlíželi jejich pravou psychologickou formu.

Termíny „myšlená existence“, „neexistence“, „možnost“, „nutnost“ jsou na tom podobně jako „myšlený předmět“, tj. jsou to pouze „synsematické“ termíny – vztahují se k předmětům rozmanitě intendovaným a představeným v nepřímém modu. Jednak k nim musí být doplněno jméno předmětu, který je např. myšlený, neexistující, možný, nutný, jednak tato určení čerpají svůj smysl ze souvislosti kvazi-relací, do nichž patří a na jejichž formu musí být převedeny, aby se jejich smysl vyjasnil.

Vše řečené se nyní týká i časových relací následnosti a předchůdnosti, přestože se nejedná o intencionální relace, nýbrž relace, které jsou intencionálně myšleny. Jak přesně reálnost těchto relací samotných dále vysvětlit v rámci reismu, nechal Brentano, zdá se, otevřeno.

Tato teorie relací nyní ovlivňuje i popis intencionality časového vědomí a teorie významu časových výrazů.

Termíny „minulost“, „budoucnost“ jsou pro Brentana nyní synsematické termíny. Výraz „minulé B“ se vztahuje k časovému modu nepřímého představování předmětu B ve vztahu k A, které je přímo představeno v modu *přítomnosti* jako pozdější vůči B. Stále platí, že jedině to, co existuje přítomně, je reálné a jen reálné jsme si schopni představit *modo recto*.

V proterestezí trvajícího předmětu je tedy vždy smyslově *přímó* přítomně představen předmět A, avšak jen v odstupe jako *pozdější* vůči kontinuálnímu nepřímému minulostnímu způsobu představování. V rámci tohoto názorného kontinua nepřímých časových představ vztažených k přítomně představenému předmětu panuje svérázné zřetězení představování. Přítomné je přímo představeno jako následující vůči právě minulému, právě minulé je představeno jako následující po déle minulém (tj. je představeno se svou časovou hloubkou), déle minulé zase jako následující po tom, co předcházelo. Ovšem toto představování následnosti právě minulého vůči déle minulému je jen zprostředkovaně „přímé“, neboť právě minulé je samo představeno vždy jen *nepřímó* vůči následné přítomnosti. Obdobné vztahy panují i v případě nenázorných určení minulosti. Tvrdíme-li, že bitva u Stalingradu se odehrála před 74 lety, myslíme ji v tomto tvrzení v posledku jen díky tomu, že je nepřímó představena vůči přímo představenému a afirmovanému o 74 let pozdějšímu nyní. Minulost událostí a předmětů se nám jeví jako ustupující, protože po ní *následuje* neustále nové a nové přímé představování přítomného reálného nyní.

Ve vášních, soudech a představách se k minulým a budoucím předmětům vztahujeme tedy jen zprostředkovaně *skrze* přímo představený bod přítomnosti. Obdobně jako je v některých teoriích základem fenomenálního otevření prostoru absolutní zde, je základem fenomenálního otevření času přítomné nyní, které jediné je reálné.

Je zjevné, že tento program reistické teoretické reformulace všech vztahů a předmětů, které se zdají zahrnovat ireálné entity (nutnosti, možnosti, nutná fakta, hodnoty, časové dimenze), je nesmírně náročný. Jeho realizace nepostoupila z historických důvodů příliš daleko, přesto poskytla zajímavé analýzy.¹⁵

Závěr

Pestrý vývoj Brentanova učení, který jsme zde jen nastínili pouze v hrubém obrysu, nabízí dostatek materiálu pro kohokoliv, kdo chce promýšlet otázky časového vědomí a povahy času, či spíše časovosti předmětů. Brentanova teorie je schopna upozornit na některé předpoklady, které bývají zřídka dotazovány. Brentano zaměřil pozornost na specifickou povahu časového názoru. Nejde pouze o to, že minulost musíme podržovat, abychom si mohli být vědomi posloupnosti změn předmětů či jejich trvání, jde o to podat konkrétní analýzu toho, jak je možné *vnímání*, či spíše *nazírání* času. Brentano také zcela jasně upozornil na to, že předpoklad objektivní časovosti psychických fenoménů – jejich současnosti a následnosti ve vědomí – sám o sobě neposkytuje řešení analýzy *vědomí* současnosti či následnosti časových předmětů. V souvislosti s popisem tohoto vnímání se mu otevřel popis ontologického charakteru časového plynutí. Jde o kontinuální plynutí předmětů anebo aktů vědomí? Brentano vyzkoušel obě teorie a rozhodl se nakonec pro druhou. Pokud máme ve vnímání času co do činění s akty vědomí, tak o jaké akty se jedná? O soudy či představy? I zde se nakonec Brentano přidržel druhé odpovědi. V souvislosti s tím ale opět narážel na ontologické problémy. Je extenze časového kontinua komplexem reálných a ireálných předmětností, anebo lze ireálné předmětnosti nějak zredukovat? Jestliže se předměty jeví v přechodu z budoucnosti do přítomnosti a dále do minulosti s fixními časovými určeními, která zakládají vztahy současnosti a následnosti, jak tato určení ontologicky uchopit? Jsou čímsi relativním či absolutním? Brentanovo pojetí, které vykládá objektivní čas jako časovost předmětů, nakonec pojalo časová určení jako ontologicky absolutní. Co si však počít s intencionalitou smyslového vnímání předmětů? Ta takové charakteristiky neodhaluje. To Brentana nakonec dovedlo k tezi, že smyslový předmět se ukazuje *bez* individuální určitosti.

Byť Brentano používal tradiční termíny, dával jim často neobvyklý význam. Jeho pojetí původní časové asociace (původní syntézy) jako výkonu obraznosti a transpoziční schopnosti fantazie, díky níž víme o budoucnosti, otevřelo v druhé polovině 19. století analýze obrazotvornosti nová území, která později prozkoumávali jeho žáci (včetně možnosti před-vnímání). Jeho reismus, k němuž Brentano položil pouze základy, zpochybňuje v souvislosti s Brentanovou teorií času a prostoru zaběhané náhledy o konkrétnosti smyslového názoru a neproblematičnost, s níž hovoříme o minulosti či budoucnosti jako o dimenzích skutečnosti. Pokud nevnímáme žádná exkluzivní určení předmětů, v čem spočívá individualita smyslového předmětu? Lze vůbec smysluplně *myslet* minulost a budoucnost jako cosi nějak existujícího? Tato brentanovská témata lze stále považovat za otevřené otázky.

¹⁵ K historickým okolnostem rozpadu tohoto programu a nástin pozdějšího rozvoje reismu v Praze poskytuje Rollinger, Janoušek 2017, 313–322.

Literatura

Augustinus, A. (1999): *Vyznání*, Kalich.

Brentano, F. (1867): *Metaphysik, Vorlesung*, in Kriegel, U. (ed.) *The Routledge Handbook of Franz Brentano and the Brentano School*, Routledge, 77.

Brentano, F. (1874): *Psychologie vom empirischen Standpunkt*, Duncker & Humblot, dostupné na: <<https://archive.org/details/psychologievome01brengoog/>>.

Brentano, F. (1895): Brief an Anton Marty, März, 1895, in Kraus, O., *Franz Brentano, zur Kenntnis seines Lebens und seiner Lehre mit Beiträgen von Carl Stumpf und Edmund Husserl*, Oskar Beck., 7–8.

Brentano, F. (1920): Zur Lehre vom Raum und Zeit, *Kant-Studien* 25, 1–23.

Brentano, F. (1976): *Philosophische Untersuchungen zu Zeit, Raum, Kontinuum*, S. Körner, R. Chisholm (eds.), Meiner.

Brentano, F. (1977): *Die Abkehr vom Nichtrealen*, F. Mayer-Hillebrand (ed.), Meiner.

Holenstein, E. (1972): *Phänomenologie der Assoziation*, Springer.

Husserl, E. (1996): *Přednášky k fenomenologii vnitřního časového vědomí*, Ježek.

Hume, D. (2015): *Pojednání o lidské přirozenosti, Kniha 1., Rozum*, Togga.

Chrudzimski, A. (2005): *Intentionalität, Zeitbewusstsein und Intersubjektivität, Studien zur Phänomenologie von Brentano bis Ingarden*, Ontos.

Chisholm, R. (1981a): Brentano's Analysis of the Consciousness of Time, *Midwest Studies in Philosophy* 6(1), 3–16.

Chisholm R., (1981b): Introduction to the Theory of Categories, in Brentano, F., *The Theory of Categories*, R. Chisholm, N. Guterman (eds.), Nijhoff, 1–15.

Janoušek, H. (2014): *Intencionalita a apriorita, Studie ke vztahu Brentanovy a Husserlovy filosofie*, Togga.

Kastil, A. (1951): *Die Philosophie Franz Brentanos*, Bergland.

Kouba, P. (2014): *Život rozumění, Oikoymenh*.

Kraus, O. (1919): *Franz Brentano, zur Kenntnis seines Lebens und seiner Lehre mit Beiträgen von Carl Stumpf und Edmund Husserl*, Oskar Beck, dostupné na <https://archive.org/details/franzbrentanozur00krauuoft>.

Kraus, O. (1930): Zur Phänomenognosie des Zeitbewußtseins, *Archiv für gesamte Psychologie*, 75(1–2), 1–22.

Marty, A. (1916): *Raum und Zeit*, J. Eisenmeier, A. Kastil a O. Kraus (eds.), Niemeyer, dostupné na <<https://archive.org/details/raumundzeit00martuoft/>>.

Mill, J. S. (1843): *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive*, Book I, Parker, dostupné na <https://archive.org/details/asystemlogicrat22millgoog>.

Rollinger, R., Janoušek, H. (2017): The Prague School, in Kriegel, U. (ed.) *The Routledge Handbook of Franz Brentano and his School*, Routledge.

Russell, B. (2010): *The Philosophy of Logical Atomism*, Routledge.

Textor, M. (2013): Brentano on the dual relation of the mental, *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 12(3), 465–483.